

Məkrli niyyətlər güdən yadların imzaladıqları iki müqavilə coğrafi məkan olaraq Azərbaycanın və xalqımızın həyatını dəyişib - bütöv olanı amansızcasına parçalayaraq iki yerə bölüb. Onlardan biri Gülistan, digəri isə tarixin bu günündə - 10 fevral 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsidir. Artıq bədnam Türkmənçay müqaviləsinin imzalandığı tarixdən bizi 198 il ayırır.

Azərbaycan torpaqlarının istilasının birinci mərhələsi

Azərbaycanın ərazisində zaman-zaman müxtəlif dövlət quruluşları mövcud olub. Torpaqlarımızın istilası əsasən xanlıqlar dövrünə təsadüf edib. Bu da onunla bağlı olub ki, xanlıqlar bir-biri ilə ədavət aparıblar, xarici müdaxilələr zamanı birləşməyiblər.

Azərbaycanda xanlıqlar Nadir şah Əfşarın 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra - XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən yaranıb. XV-XVI əsrlərdə bütöv Azərbaycanın ümumi ərazisi 410 min kvadratkilometrə bərabər idi. Xanlıqlar dövründə bu ərazilər 20-dək feodal dövlət arasında bölüşdürülmüşdü. Rusiya istilalarından əvvəl Azərbaycan xanları - Quba xanı Fətəli xan, Şəki xanı Cələli xan, urmiyalı Fətəli xan Əfşar, Qarabağ xanı Pənahəli xan və başqaları ayrı-ayrılıqda Azərbaycanı birləşdirmək üçün cəhdlər etsələr də, bir nəticə hasil olmayıb. Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarını işğal edənə qədər Sibir xanlığını, Baltıqyanı əraziləri, Qara dənizin sahillərini işğal edib böyük bir imperiya yaratmışdı. Artıq bu imperiyanın niyyəti Qafqazı ələ keçirmək və ordan isti dənizlərə doğru irəliləmək idi. Əlverişli coğrafi mövqeyi ilə fərqlənən Azərbaycan da çar Rusiyasının işğal planlarına daxil idi. Torpaqlarımızın işğalının birinci mərhələsi 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanan Gülistan müqaviləsi ilə reallaşdı.

Gülistan müqaviləsi - Rusiya imperiyası ilə Qacarlar dövləti arasında 1804-1813 illər müharibəsinin yekunlarını və Azərbaycanın həmin dövlətlər arasında birinci dəfə bölüşdürülməsini təsdiq edən sənəddir. Gülistan müqaviləsinə əsasən, Şimali Azərbaycan (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla) Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə qatılıb.

Müqavilənin mətni Böyük Britaniyanın Qacar imperiyasındakı nümayəndəsi sayılan və hakimiyyətə böyük təsir gücünə malik olan Lakin Gülistan müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında bütün ziddiyyətli məqamları aradan qaldırmadı. Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən, Azərbaycanın ərazisi Nadir şah Əfşarın 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra - XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən yaranıb. XV-XVI əsrlərdə bütöv Azərbaycanın ümumi ərazisi 410 min kvadratkilometrə bərabər idi. Xanlıqlar dövründə bu ərazilər 20-dək feodal dövlət arasında bölüşdürülmüşdü. Rusiya istilalarından əvvəl Azərbaycan xanları - Quba xanı Fətəli xan, Şəki xanı Cələli xan, urmiyalı Fətəli xan Əfşar, Qarabağ xanı Pənahəli xan və başqaları ayrı-ayrılıqda Azərbaycanı birləşdirmək üçün cəhdlər etsələr də, bir nəticə hasil olmayıb. Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarını işğal edənə qədər Sibir xanlığını, Baltıqyanı əraziləri, Qara dənizin sahillərini işğal edib böyük bir imperiya yaratmışdı. Artıq bu imperiyanın niyyəti Qafqazı ələ keçirmək və ordan isti dənizlərə doğru irəliləmək idi. Əlverişli coğrafi mövqeyi ilə fərqlənən Azərbaycan da çar Rusiyasının işğal planlarına daxil idi. Torpaqlarımızın işğalının birinci mərhələsi 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanan Gülistan müqaviləsi ilə reallaşdı.

cünə malik olan Ser Qor Ousli tərəfindən hazırlanıb. Müqaviləni Rusiya tərəfindən Nikolay Rtişev, Qacarlar tərəfindən isə Mirzə Əbülfəs xan Elçi imzalayıblar. Azərbaycan ərazilərinin iki imperiya arasında bölünməsi müqavilənin 3-cü bəndi ilə təsbit olunub. Gülistan müqaviləsinə əsasən, yalnız Rusiyaya Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ verilir (maddə 5), ticarət malları üçün beş faizlik gömrük qoyulur, hər iki dövlətin tacirləri daxili gömrük vergilərindən azad olunublar (maddə 8-10).

Qeyd etdiyimiz kimi, Gülistan müqaviləsi iki imperiya arasında çoxillik müharibənin nəticəsi olaraq imzalanıb. XVI-II əsrdən başlayaraq Rusiyanın Qara dəniz və Xəzər sahillərindəki torpaqlara doğru irəliləməsi Qafqazda vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirdi. 1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifestindən sonra bütün Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün perspektiv yaranmışdı. Beləliklə, 1803-cü ildə Car-Balakən, 1804-cü ildə Gəncə inadlı müqavimətdən sonra Rusiya tərəfindən işğal olunub.

Rusiya imperiyasının Qafqazda işğalçı fəaliyyəti Qacarları ciddi şəkildə narahat edirdi. 1804-cü ilin mayında Azərbaycana bütövlükdə yiyələnməyə çalışan İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılması tələbini irəli sürüb. Rusiya bu tələbi rədd edib, sülhə razı olmayıb. 1826-cı ildə tərəflər arasında ikinci müharibə başlandı. Azərbaycan ərazisi yenidən qanlı döyüş meydanına çevrildi. Bu müharibə isə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə yekunlaşdı və Azərbaycan ərazisi ikinci dəfə bölüşdürüldü. Belə ki, Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, torpaqlarımız Araz

edib və iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsilib. Rusiyanın Cənubi Qafqazda genişlənən istilalarının qarşısını almaq üçün Fətəli şahın vəliəhdi Abbas Mirzə Rusiyaya qarşı 1805-ci ilin yayında hərbi əməliyyatlara başlayıb.

Bundan sonra Azərbaycan xanlıqlarının öz müstəqilliklərini itirmələri prosesi sürətlənib. 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı, mayın 21-də isə Şəki xanlığı Rusiya ilə müqavilələr imzalayıblar. Lakin bu müqavilələr dövlətlərarası münasibətləri müəyyən edilmiş şərtlər əsasında, hüquqi yolla nizama sala bilmədi. Çünki Rusiya üzərinə götürdüyü öhdəlikləri sonadək yerinə yetirmədi. Qarabağ xanı İbrahim xan 1806-cı ildə Rusiya işğalçıları tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirildi və 1822-ci ildə xanlıq ləğv edildi.

Şimali Azərbaycanın ən böyük xanlığının - Şirvanın Rusiyaya qatılması (1805) nəticəsində növbə Bakı xanlığına çatdı. 1806-cı ildə Bakı xanlığı, az sonra Quba xanlığı ələ keçirildi. Beləliklə,

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması - istila sona çatıb

çayı sərhəd olmaqla quzeyə və güneyə bölündü. Müqaviləni Rusiya tərəfindən İvan Paskeviç, İran tərəfindən isə Mirzə Əbdül Həsən xan imzalayıblar. Bununla da məmləkətimizin yüzillikləri əhatə edən faciələri başlayıb.

Müqavilədə I Pyotrun vəsiyyətlərində

1806-cı ildə demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycan Rusiyanın hakimiyyəti altında idi. 1806-cı ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında da müharibənin başlanması Rusiya-İran cəbhəsində rusların vəziyyətini nisbətən ağırlaşdırdı.

Sonradan Rusiya vəziyyətin onun xeyrinə dəyişməsinə nail oldu. Napoleonun Rusiya sərhədlərindən qovulması ilə rus qoşunlarının Avropa səfərinin başlanması nəticəsində beynəlxalq vəziyyətdə yaranan dəyişikliklər İranın Rusiya ilə Gülistan müqaviləsinə bağlamasını sürətləndirdi. Artıq hərbi əməliyyatların Təbriz ərazisinə keçmə təhlükəsi yarandı. Bunun qarşısını almaq üçün Abbas Mirzə sülh danışıqlarına başlamağa icazə verdi. İngiltərə danışıqlarda vasitəçilik edirdi.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, iki imperiya arasında ixtilafların dərinləşməsinə, həmçinin digər dövlətlər də maraqlı idilər. Məsələn, Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş Qacarlar ilə Rusiya arasında barışığa

ifadə olunmuş müəyyən məqamlar öz əksini tapıb. Sənəddə İrandan erməni əhalisinin Rusiya imperiyasının yeni torpaqlarına (İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və s.) köçməsi, İranın Rusiyaya təminat (20 mln.rubl) ödəməsi, Rusiya donanmasının Xəzərdə şəriksiz hakim olması və rus tacirlərinin İranda ticarət güzəştləri

yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malkolm yenidən İrana gəlib çoxlu top və tüfəng gətirdi. 1811-ci ildə Ouzli, Harford Consun yerinə Tehrana böyük elçi göndərdi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik məbləğini (360 min funt sterlinq və ya 600 min tuman) Fətəli şahı yetirdi. Tezliklə İngiltərədən Qacarlara 12 top, 12 min mərmə, 12 min tüfəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi. Lakin Böyük Britaniya bu kimi söylərlə Rusiya ilə İran arasında çoxillik müharibənin sonsuzluğadək uzanmasına nail ola bilmədi və iki imperiya arasında Gülistan müqaviləsinin imzalanması ilə müvəqqəti barışıq təmin edildi.

dövlət istilaçılıq, təcavüzkarlıq savaşları aparılıb, özgə torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirməyə çalışıb. Digər dövlət isə ərazilərini qorumaq uğrunda müqavimət göstərib. Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinin imzalanması ilə nəticələnən çoxillik müharibələr isə həm İran, həm də Rusiya üçün ədalətsiz müharibələrə idi. Çünki bu müharibələr onların heç birinin ərazisində deyil, üçüncü dövlətin - Azərbaycanın tarixi torpaqlarında gedirdi. Hər iki tərəfin məqsədi özlərinin imperiya maraqlarını təmin etmək idi. İtirən, ərazisi bölünən isə Azərbaycan oldu. O da kədərli faktıdır ki, hər iki müqavilədə Azərbaycan toponimindən, ümumiyyətlə, istifadə olunmayıb.

Otuz il davam edən və Azərbaycanın öz gücünə nail olduğu keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bünövrəsi də məhz Türkmənçay müqaviləsi ilə qoyulub. Belə ki, müqavilənin şərtləri əsasında İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min erməni Azərbaycana köçürülüb. Torpaqlarımızda özlərinə yer edən ermənilər sonradan Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları ilə çıxış ediblər. Ancaq müstəqil Azərbaycan dövləti 44 günlük Vətən müharibəsinin və 23 saatlıq lokal xarakterli antiterror əməliyyatının nəticələri ilə saxta erməni iddialarına son qoydu, imperialist mərkəzlərə öz gücünü və əzmini göstərdi. İlahi ədalət mütləq öz yerini tapır!

Mübariz ABDULLAYEV